

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

2006. OKTÓBER

115. SZÁM

TVERDOTA GYÖRGY

A Medvetánc kötet születése

A kötet fogantatása

A lírai költők időszaki orgánumokban vagy antológiákban szétszórva teszik közzé verseiket. „Igazi” bemutatkozásuk közönségük előtt ezért akkor történik, amikor verseskötetben gyűjtik össze azokat a darabjaikat, amelyeket némi időbeli távolságból visszatekintve még mindig becsben tartanak, s amelyek számításuk szerint együtt kedvező hatást tesznek a kritikára és az olvasókra. Egy-egy vers közlése nem jelent anyagi terhet alkotójának, a kötetbeli megjelenés ellenben – még ha anyagi haszonnal járna is – előzetes pénzügyi ráfordításokat igényel. Egy olyan költőnek, mint József Attila, akinek olykor a napi bevétőt biztosítása is gondot jelentett, nem kis erőfeszítésbe került, hogy egy verseskötet kiadásához, a nyomtatáshoz, terjesztéshez szükséges pénzügyi forrásokat előteremtse. A vállalkozás megvalósításának mindazonáltal megvoltak a bejáratott útjai. Mecénást, támogatót kellett szerezni, előfizetőket gyűjteni, előleget vagy kölcsönt fölvenni az eladásból várhatóan befolyó összegekre.

Az alkotói önreprezentáció következő fokozata a válogatott versek közzététele. A lírikus ilyenkor termése javát gyűjti egybe, kirostálva azokat a darabokat, amelyeket a válogatás pillanatában kevésbé időszerűnek, vagy gyakorlati okokból kevésbé előnyösnek ítél meg. A kiválogatott anyaghoz gyakran hozzáfűződnek az utolsó kötet megjelenése óta publikált, kötetben még napvilágot nem látott újabb versek is. József Attila *Medvetánc* című kötetének publikálása során ez a leírt folyamat játszódott le.

Utoljára megjelent kötete az 1932 októberében napvilágot látott *Külvárosi éj* füzet, nem váltotta be a költő várakozásait. Az illegális kommunista párt vezetői az erről a gyűjteményről Pákozdy Ferenctől megrendelt kritikának a párt elméleti folyóiratában, a Társadalmi Szem-

JÓZSEF ATTILA
(1905–1937)

A Medvetánc kötet születése tehát egy hosszú folyamat eredménye, amely az előtt vette kezdetét, hogy a költő ideiglenesen Hódmezővásárhelyre költözött, s nem zárult le a vidéki tartózkodás alatt. A vásárhelyi hónapok éppen a kezdeti és a záró időszak közötti periódust képezik, s ezért a verseskötet létrejöttének nélkülözhetetlenül fontos szakaszát jelentik.

lében történt közlésével szinte brutálisan tették nyilvánvalóvá, hogy nem tartanak igényt a jövőben a kötet szerzőjének mozgalmi munkájára. Illyés a Nyugatban lekezelő fölénytel bírálta meg egykori barátja teljesítményét. A mindössze 16 verset tartalmazó, de mai szemmel nézve kiemelkedően jelentős kötetéről értő, megbecsülő bírálat csak egy-kettő született. Érthető tehát, hogy a költő mielőbb ki akarta köszörülni a csorbát, s bebizonyítani ország-világ előtt, hogy költői műve sokkal nagyobb megbecsülést érdemel, mint amilyenben eddig részesült.

Stoll Béla szerint „a költő először 1932 nyarán állított össze egy gyűjteményes kötetet. 1933 tavaszán szerette volna kiadni, de terve nem valósult meg.”¹ Valóban, egy vele készült, a Magyar Közéletben 1933. január 16-án megjelent riportban arról beszélt, hogy „tavasszal egyébként kiadok egy 15–20 íves gyűjteményes kötetet.”² Stoll szerint tíz korábbi versének egyforma küllemű gépirata már e tervezett kötethez készült. Ha azonban hihetünk sógora, Bányai László, emlékezésének, a kötet kiadásának szándéka 1932 végétől vagy 1933 elejétől kezdve hosszadalmasan, folyamatosan kísérte a költőt: „Hónapokon át évődött, babrált ezután a gondolattal: ki kellene adni megint egy verseskötetet. Igen, de új vers aránylag kevés akadt s nem akart még egyszer olyan vékonyka füzettel kiállni, mint amilyen a »Külvárosi éj« volt. Nem tudom, maga jött-e rá, vagy pedig más adta neki az ötletet, de egyszer csak komolyan kezdtünk beszélgetni a válogatott versek gyűjteményes kiadásáról, amelyben az újak számára is tekintélyesebb külsőt lehetett biztosítani. Elkezdődött hát a »válogatás«, amiről legjobb lenne nem beszélni.

Attila, – hóna alatt eddig megjelent versesköteteinek lapokra szedett példányaival és újabb kézírataival, – heteken és hónapokon keresztül álomjáró módjára közlekedett az utcán, kávéházban, lakásokban. Fűtől, fától, a cseppet is jobb ismerőstől állandóan kérdezősködött: »Mit gondolsz, ezt belevegyem?« Bizonytalankodása, aggodalmaskodása most már teljesen hű tükörképet nyújtott lelkiállapotáról. A versek csak látható, külső eszközök voltak, foggantyúi [sic!] a szerkezetnek, mellyel önmagát emelgette, méricskélte, fölbecsülte, lebecsülte. Egyszer nem volt hajlandó egyet sem kihagyni a megjelent versekből, másszor pedig meg nem felelő értékűnek minősítve valamennyit, csüggedten mondott le a kötet kiadásának tervéről. Végre, – hosszú idő és sok gyötrelmes tépelődés után, – valami anyagot mégis összerakott.

– De most mi legyen a sorrend? – kérdezte tőlem.

– Talán leghelyesebb lenne az időrendet, a megjelenése sorrendjét megtartani, – feleltem én s meggondolatlanul még utána tettem: – Azt hiszem, ez tüntetné fel leghívebben a fejlődésedet is.

– Igaz, – biccentett ő és tüstént hozzálátott a kiválogatott anyag időrendi összerakásának. De mikor ezzel készen volt, akkor meg kiderült, hogy az eddig inkább tárgyi szempontból kiválogatott versek számára ez megint nem megfelelő csoportosítás. Elöl kezdődött tehát az egész válogatási móka.

Keservesebben akart megszületni ez a könyv, mint Luca széke.”³

---

¹ *József Attila összes versei. III. kötet.* [közéteszi Stoll Béla]. Balassi, Bp. 2005. 206.

² *Három fiatal írónk így látja az életet.* In: *Kortársak József Attiláról. I. kötet.* [Szerkesztette Bokor László, s. a. r. Tverdota György]. Akadémiai, Bp. 1987. 277. (A továbbiakban: *Kortársak*).

³ Bányai László: *Négy szemközt József Attilával*, Körmendy, Bp. 1943. 218–219.

József Attila Hódmezővásárhelyen

Olyannyira keservesen, hogy 1934. februárjának második felében, nem sokkal február 13. után, amikor a költő fiatalabb nővére és sógora, Makai Ödön hívására Hódmezővásárhelyre utazott, a tervezetés még nem öltött határozottabb alakot. Ezen nem is csodálkoztunk, hiszen az 1933-as év a társadalmi érvényesülés és kapcsolatépítés területén egyenesen katasztrofálisnak bizonyult számára. A forradalmi munkásmozgalmat, amelyhez az év elején még tartozott, Hitler Németországban történt hatalomra jutása következtében súlyos csapás érte. Mint láttuk, szinte ezzel teljesen egyidejűleg, az illegális kommunista párton belüli konfliktusai a választott közösséggel való szakításhoz vezettek. Lakásukat az esztendő derekán el kellett hagyniuk, s a Szántó Judittal kialakult élettársi kapcsolata is addigi legmélyebb válságába jutott. Pszichoanalitikusa, Rapaport Samu valószínűleg még tavasszal beszüntette kezelését. Megélhetése, biztos anyagi jövedelme 1934. elejére sem volt. Hódmezővásárhely a végső menedéket jelentette számára, s még az is megfordult a fejében, hogy véglegesen a vidéki városban telepedik le.

Az irodalmi és társadalmi élet peremére szorult költő társadalmi kapcsolatai is szinte a minimumra zsugorodtak, a nyár végén közölt *Eszméleten* kívül a vidéki városban más verset talán nem is írt, ezért levelezésén kívül csak nagyon kevés pontos támpontunk van arra nézve, hogyan gondolkodott a közösség és az irodalom kérdéseiről a *Medvetánc* kötet közreadója. Vásárhelyi beszámolóinak számottevő része, az ún. „Rapaport-levelek”, valamint egy-két emlékezés lehangoló, olykor ijesztő képet festenek a krízise mélypontját szenvedő költőről. Ugyanakkor azonban a vidéki városban kezdett magára találni, s keresni a kiutat a csődhelyzetből. A *Medvetánc* születésének rekonstrukciója érdekében ezzel az újrakezdő erőfeszítéssel kell közelebről megismerkednünk.

A véletlen úgy hozta, hogy az első ceruzarajzot nem akármilyen rangú írótól, magától Móricz Zsigmondtól kapjuk az Eta és Makai Ödön házában élő költőről. Móricz a kutatások szerint valószínűleg március 7-én tett látogatást Makaiéknál, akik a vidéki város nevezetesebb lakói közé számítottak, s akiknek gazdag paraszti cserépedény-gyűjteményük volt.⁴ Móricz bizonyos idegenkedéssel írja le a vendéglátást, amelynek során legnagyobb meglepetésére József Attilával került egy asztalhoz. A helyzetet, a rokoni kapcsolatot nemigen értette, s a vendéglátók sem világosították föl róla. Az író számára nem volt ismeretlen a fiatalember. József Attila pedig már a harmincas évek elején kemény hangú cikkben szállt vitába idősebb társával, amelyet utóbbi föltehetően nem igen vett a szívére.⁵ Az igazi megismerkedés tehát ekkor történt. Itt tudta meg Móricz, hogy a gyakran népies, magyaros hangvételű versek írója ferencvárosi proligyerek. Legalábbis József Attila ezzel hökkentette meg a ház vendégét. Az emlékezésből talán azt a részletet érdemes felidézni, amely az éles szemű íróban a költőnek a házban betöltött szerepéről feltételezéseként megőrződött: „Igazán úgy is tűnt fel, mintha »lengyelje« lett volna a háznak, ahol szabad volt a legvastagabb szivarra gyújtani, de beleszóló dolgokba mintha nem lett volna.”⁶

Ha Móricz nincs (és hézagossá ismereteinél fogva nem is lehet) tekintettel finomabb árnyalatokra, annyiban mindenképpen helyesen látja a költő helyzetét, hogy a ház urának és

⁴ Móricz Zsigmond: *Nagyon fáj*, in: *Kortársak* 956–960. A látogatás valószínűsíthető időpontjával kapcsolatos véleményeket összefoglalja Szabolcsi Miklós: *Kész a leltár*, Akadémiai, Bp. 1998. 361.

⁵ József Attila: *Ahogy azt a nagy Móricz elképzelem*, in: *József Attila Összes Művei III.* [s. a. r. Szabolcsi Miklós], Akadémiai, Bp. 1958. 105–108.

⁶ Móricz Zsigmond: *Nagyon fáj*, in: *Kortársak* 957.

úrnőjének költségén él, s ez a körülmény a fiatalembert, még ha nem éreztetik is vele, kínosan érinti, s egyáltalán, hogy nővére és volt gyámjára szorul felnőtt korában is. Ezért adhatunk hitelt Almási Gyula Béla, a költő Hódmezővásárhelyen letelepedett makói barátja szavainak, aki szerint „keveset tartózkodott Makaiéknál, enni, aludni járt haza”.⁷ Nyilván igyekezett minél kevésbé terhére lenni vendéglátóinak, akik minden bizonnyal tapintatosak és türelmesek lehettek vele szemben, mert különben aligha maradt volna náluk hónapokon át.

Bizonyos értelemben ugyanazt az életmódot folytatta, amelyet a fővárosban. Alapjában társasági lény volt, kereste értelmiségi barátainak közösségét. „Minden idejét vagy a Munkásotthonban, vagy a Műveremben töltötte.”⁸ (A továbbiakban mindkét helyre kitérek.) A vidéki városban József Attila otthonosan mozgott, hiszen 1929 óta rendszeresen töltött itt rövidebb-hosszabb időt, és sok barátot szerzett.

Ha leszámítjuk Jolán nővére harmadik férjét, sógorát, Bányai Lászlót, aki csak rövid időre látogatott le ekkor szülővárosába, alighanem Pákozdy Ferenc hódmezővásárhelyi újságíró, a *Külvárosi éj* kötetről a Társadalmi Szemlébe írt levágó kritika szerzőjének a *Névrokona* állt hozzá a legközelebb. A hódmezővásárhelyi Pákozdy is költő volt, ő is írt kritikát a *Külvárosi éj* kötetről, méghozzá abba a lapba, amelyben 1934 őszén az *Eszmélet* megjelent. Pákozdy olyan költőként üdvözölte a verseskönyv szerzőjét, mint akinek sikerült „a halhatatlanság hétfejű sárkányát földhözvágni”.⁹ Igazságtalansággal és féltékenységgel vádolta Illyés Gyulát a Nyugatban megjelent lekezelő kritikája miatt. Olyanfajta barátság fűzhetette össze József Attilát és Pákozdyt, amelyben utóbbi elismeri társa költői és szellemi felsőbbbőségét. 1934 tavaszi együttlétüknek érdekes dokumentuma az az 1934. június 20-án kelt, Beke Manó matematikusnak címzett, el nem küldött levél, amelyben a két barát egy vitatott matematikai kérdésben szeretné döntőbírónak felkérni az ismert szakembert.¹⁰

Az ilyen matematikai, de sokkal gyakrabban irodalmi, művészeti viták az ún. „műveremben”, Galyasi Miklós művészettörténész, muzeológus lakásában zajlottak le, akit szintén a költő baráti körének tagjai közé sorolhatunk: „Galyasi Miklósnál volt ez a Műverem, – ahogy mi neveztük ezt a tanyát –, az akkori Kinizsi és Csáky utca sarkán. A gyorsforralón állandóan főtt a fekete, élesek voltak a viták... Attila tudatosan, széles műveltséggel, nagy alapossággal védte a saját álláspontját.” – ezt Almási Gyula Béla írja, akit József Attila még Makóról, Espersit János köréből ismert.¹¹ Ha vitára került sor, akkor József Attila, aki – mint ismeretes – szeretett vitatkozni, elemében volt. Vizi Albert, aki ezekről a vásárhelyi eszmecserekről szintén megemlékezik, a baráti körbe tartozott. Végül a költő vásárhelyi értelmiségi barátai között meg kell emlékeznünk Székely István ügyvédre, aki már 1933 decemberében csalogatta József Attilát a vidéki városba, s aki 1932 decemberében az izraelita kultúrcsoportban méltatta költészetét.¹²

⁷ Szabolcsi Gábor: *József Attila Hódmezővásárhelyen*, in: *József Attila és Csongrád megye* [összeáll. Szabolcsi Gábor], *Csongrád megyei Füzetek 11. sz.*, Szeged, 1955. 64.

⁸ Uo. 64.

⁹ Pákozdy Ferenc: *Külvárosi éj*, in: *Kortársak* 269–273.

¹⁰ *József Attila válogatott levelezése*. [Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet]. Akadémiai, Bp. 1976. 302–303. (A továbbiakban: *József Attila vál. lev.*)

¹¹ Szabolcsi Gábor: *József Attila Hódmezővásárhelyen*, in: *József Attila és Csongrád megye* [összeáll. Szabolcsi Gábor], *Csongrád megyei Füzetek 11. sz.*, Szeged, 1955. 64.

¹² *József Attila vál. lev.* 295.; Erdei István: *Valamit József Attiláról*, in: *Kortársak* 262–265.

Valószínű, hogy vásárhelyi barátai társaságában éppúgy fontolgatta tervezett kötetének tartalomjegyzékét, ahogyan ezt Bányai László tanúsága szerint pesti kávéházi ismerősei körében tette. Annál inkább feltételezhető ez, mert a kötetterv voltaképpen József Attila önértékelésére, költészetének baráti mérlegen történő megmérésére adott ürügyet, s a költő ezzel a lehetőséggel, verseinek recitálásával emlékezések szerint minden adódó alkalommal szívesen élt.

A költő másik kedves tartózkodási helye, a Munkásotthon a költő politikai-világnézeti tájékozódásában végbement változással kapcsolatban bír jelentőséggel. Erdei István, a költővel baráti kapcsolatot ápoló helyi szociáldemokrata vezető, aki korábban eredménytelenül próbálta meg József Attilát eltéríteni kommunista beállítottságától, ekkor már Debrecenben dolgozott.¹³ Egy másik helyi szocialista vezető, Takács Ferenc, akivel a költő később is fenntartotta kapcsolatát, politikai kérdésekben minden bizonnyal 1934 tavaszán is vitapartnere volt.¹⁴ József Attila 1934 őszén már teljes bizonyossággal Mónus Illés szociáldemokrata értelmiségi köréhez állt közel. Nem lehet kizárni, hogy a moszkvai írókongresszusra történő meghívásának elmaradása, ami sokkhatást gyakorolt a Hódmezővásárhelyről éppen Budapestre visszatért költőre, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy rászánja magát a szociáldemokrácia melletti állásfoglalására. A fordulatot azonban megelőzhette egy hosszabb, lassú átformálódás, amely részben épp Hódmezővásárhelyen mehetett végbe.

Erre nézve, sajnos, nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. A marxista filozófiai irodalom iránti folyamatos érdeklődésének bizonyítéka az a Szántó Juditnak május 1-jei keltezéssel írt levél, amelyben a következő kérést intézte élettársához: „És vidd el neki [az éppen Pesten tartózkodó Etának] légy szíves néhány marx-könyvemet, a Hegellel együtt. Otthon van-e már a *Historische Mater*? A piroskötésű Luppolt is kérem.”¹⁵ A felsorolásból azonosítható a *Historischer Materialismus*, amely Marx ifjúkori írásait tartalmazza, valamint Luppolt *Lenin und die Philosophie* című könyve. Az természetesen egyáltalán nem mindegy, hogy milyen beállítottsággal kívánta elolvasni vagy inkább újraolvasni ezeket a könyveket József Attila. A marxi gondolatrendszerrel mindvégig rokonszenvezett, Leni nről azonban már az 1934 őszén megjelent *A szocializmus bölcselete* című tanulmányában határozott kritikával nyilatkozott.

Némi támpontot jelenthet József Attila nézetei alakulástörténetéhez az a válaszlevél, amellyel a költő Veres Péter 1934 februári levelére reagált 1934. szeptember 24-én. Itt elhatárolta magát a kommunista írócsoporttól: „Én semmiesetre sem tartozom sem erkölcsileg, sem művésziileg közéljük – bizonyára olvasta, hogy mit írt a »T.Sz.« Külvárosi éj c. könyvemről. Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsuabérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsuabérencek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.”¹⁶ Ezeket a keserű kifakadásokat azonban nem lehet egy az egyben visszavetíteni a néhány hónappal korábbi vásárhelyi állapotok jellemzésére, különösen azért nem, mert közben zajlott le a moszkvai írókongresszus.

---

¹³ Agárdi Péter: *Kortársunk, Mónus Illés*, Gondolat, Bp. 1992. 58–62.

¹⁴ *József Attila vál. lev.* 316., 318–319., 325.

¹⁵ Uo. 300.

¹⁶ Horváth Iván: *József Attila és a párt*. In: „*Miért fáj ma is*” [Szerk. Horváth Iván és Tverdota György]. Balassi, Bp. 1992. 312–313.

Szemügyre kell vennünk azt a töredékben maradt kéziratot is, amelyről biztosan tudható, hogy 1934-ben keletkezett, de születésének időpontját közelebbről nehéz meghatározni. A Szocializmusban, a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratában 1934 novemberében megjelent nyíltan szocdem irányultságú *A szocializmus bölcsellete* című tanulmányánál minden bizonnyal korábbi kéziratról van szó, de a legkevésbé sem biztos, hogy a költő már Hódmezővásárhelyen papírra vetette: „A költő legalábbis így látja. És amikor döntenie kell a két tábor között, nem azért fordít hátat a bolsevistáknak, mert nem hajlandó önként vállalni, és kiállni olyan szörnyű szenvedéseket, amelyeket tizenhét esztendeje napról napra szült a szovjetorosz tetterő, a mai eléggé örömtelen szovjetorosz életért (egy hasonló arányú, kapitalista iparosítás sem halmozta volna föl a borzalmaknak azt a tömegét, amely kommunizmusnak csak a »hósi« korszakát jellemzi), mondom nem azért vallja magát szociáldemokratának a költő, ha már választania kell, mert visszariad a harcól, ámbár Arkhi-lokhos nem szégyellte eldalolni, hogy pajzsát, dárdáját elhajigálva menekült a csatából, amit különben Horatius is énekbe foglalt, hanem azért, mert a szociáldemokratáknak nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióik. Tudják, hogy a munkások húst, kávé-t, sört akarnak, motorbiciklit és központi fűtéses lakást szeretnének, s akik szocialisták, azért azok, mert látják, hogy a kapitalizmus gazdasági törvényeinek fonálára akasztott hús-véti sonka az ő fejük fölött elérhetetlen magasságokban függ. A költő általában azért szocialista, mert belátja azt, amit belátnak azok a munkások, akik éppúgy szeretik és óhajtják az élet apró örömeit, harc árán, ha kell, mint a költő.”¹⁷

A keletkezési dátum meghatározhatatlan, de ha az írás, mint az valószínű, a hódmező-vásárhelyi tavaszi hónapok *után* született is, az év első felében a költő bizonyára elindult azon az úton, amely ehhez a végeredményhez vezetett, hacsak a szociáldemokratákkal való kapcsolatfelvételt nem tekintjük a szovjetunióbeli meghívás elmaradása miatt fellobbant harag következményének.

Csődhelyzetéből egzisztenciális vonatkozásban is keresni kezdte a kiutat. Április 16-án kelt levelében még arról tájékoztatta Szántó Juditot, hogy „Ödön és Etus azt akarják, maradjak itt végleg és tegyem le a tanári vizsgát.” A véglegesen vidékre költözés mellett ugyanebben a levélben másik esélyként a fővárosba való visszatérés merült föl, de milyen áron? „Május elsejére szívesen fölmennék Pestre, hogy mindent előlről kezdjünk. Pénzem nincs. Nagyon össze kellene huzni magunkat s – az elején legalább – a szó szoros értelmében kenyéren és vizen kellene élnünk. Mint a télen a te madaraid.” Aztán álláslehetőségek után érdeklődött: „Van állásod? Jó volna, ha utánanéznél valaminek, mert ha fölmegeyek, azt hiszem ügynökölésen kívül máshoz nem igen foghatok.” De nemcsak Juditnál érdeklődött, hanem – úgy látszik – álláshelyek vagy legalábbis támogatók után nézett, csak éppen sikertelenül. Erről vall május 1-jén kelt levele: „Nem tudtam fölmenni, mert mindenünnen, ahová írtam, lemondó választ kaptam... Egyelőre megkísérlem, hogy pénzt szerezzek.” A május 4-ei levél szemrehányó hangvételű, s a korábbi lendület megakadásáról árulkodik.¹⁸

Ezután egy újabb terv körvonalazódott, amelynek az a lényege, hogy Makaiék Balaton-szárszón panziót nyitnak, s ebben Etus alkalmazni tudná öccsét is. A költő azt szeretne volna, ha ebbe a vállalkozásba Szántó Juditot is be lehetne kapcsolni. Június 13-án, majd 23-án kelt levelében teljes komolysággal tájékoztatta élettársát erről az eshetőségről. Be-

---

¹⁷ Uo. 307–308.

¹⁸ *József Attila vál. lev. 300., 301.*

jelentette pesti utazását, de nem volt biztos benne, hogy ott is marad.¹⁹ Tudjuk, hogy június végén elhagyta Hódmezővásárhelyt és visszaköltözött a Korong utcába.

Íme, a huszadik századi magyar irodalom egyik legnagyobb alkotója, a legteljesebb elszigeteltségben, kívül az irodalmi életen, képtelenül legelemibb megélhetési gondjainak megoldására. És eközben készült a modern magyar irodalom egyik legnagyobb alkotása, az *Eszmélet* versciklus, valamint kezd összeállni a korszak egyik legjelentősebb verseskötve, a *Medvetánc* kötet.

A *Medvetánc* kötet keletkezése

A költő tehát minden elkeseredettsége, lehangoltsága ellenére sem adta fel a küzdelmet. Költői önbizalma nem hagyta el. Másként nem lehetne megmagyarázni, hogy elhatározta válogatott verseinek kiadását. Egy ilyen elhatározás mögött az a (talán elkeseredett, dacos) szándék rejtőzik, hogy összegyűjti eddigi pályája java termését, s ez a teljesítmény együtt meg kell, hogy győzze az olvasót vagy legalább a kritikát: jelentős alkotóval áll szemben. Erre enged következtetni az a más összefüggésben részletesebben idézendő levél is, amelyben a *Medvetánc*-kal kapcsolatos vérmes reményeit árulja el: „Úgy hallottam, hogy jövőre legalább 1000.– P-t kapok a Baumgartenből. Ezzel a könyvvel szeretném megszerezni az évdíjat.”

Stoll Béla egy ItK-ban megjelent tanulmányában azt a feltételezést fogalmazta meg, amely szerint a költő „vásárhelyi tartózkodása alatt... a *Medvetánc* anyagát 1934 márciusa és júniusa között válogatta össze és gépelte le.”²⁰ Ha így történt, akkor ezt vendéglátói tudta nélkül tette, hiszen Etelka nővérének egy Budapestről írt, szeptember 10-én kelt levelében számol be kötettervéről. Ez a levél tekinthető a készülő *Medvetánc* kötet első említésének. Így hát az sem zárható ki, hogy a kötetbe gyűjtött versek leírására vagy legalább is a munka befejezésére csak júliusban és augusztusban, immár a fővárosba történt visszatérése után került sor.

Hozzáfogott a kiadáshoz szükséges pénz összegyűjtéséhez. Természetesen számított a hozzátartozók és a közeli barátok anyagi támogatására, illetve arra, hogy segítségére lesznek előfizetők gyűjtésében. A nővérének és sógorának írt, fentebb említett levél ezt a célt szolgálta: „Drága Etelke, Kedves Ödönke! Október hó folyamán kiadok egy tizenöt íves – 240 oldalas – nagyon finom, tiszta famentes papiroson egy verskötetet. Ebből akarok megélni a télen. Kérlek hát benneteket, hogy segítsetek a könyv kiadásában azzal, hogy átvessztek 25 példányt à 2 P. – A 240 oldalas könyv ára boltban P 2.40 és előfizetésben P 2.– Nem drága, biztosan el lehet majd megjelenés után helyezni belőle egy csomót. Úgy hallottam, hogy jövőre legalább 1000.– P-t kapok a Baumgartenből. Ezzel a könyvvel szeretném megszerezni az évdíjat. A könyv kiadási ára 760.– P. Ebből már megvan 550.”²¹

A rokonok és barátok a költő anyagi helyzetének ismeretében, s talán kitartásában sem bízva, láthatóan kételkedve fogadták egy ilyen vállalkozás megvalósítható voltát. József Attila érzekelte ezt a bizonytalanságot, s miután szeptember közepe táján egy kecskeméti nyomdával kapcsolatba lépett,²² első gondja az volt, hogy ideiglenes próbanyomatokat készíttessen, s ezeket elküldje Hódmezővásárhelyre. Az elmúlt hónapokban számára menedéket biztosító városra erősen számított tervei megvalósításában: „Eddig együtt van P 550.–,

¹⁹ Uo. 302., 303–304.

²⁰ Stoll Béla: *A Medvetánc kötetterve*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1977. 1. sz. 67.

²¹ Idézi Stoll Béla. In: *József Attila összes versei. III. kötet*. 211–212.

²² Uo. 212.

a hiány még 170.–. Nagyon jó volna, ha máris propagandába kezdenétek, – mondom, a könyvből szeretnék megélni a télen. Ami Ödönkét illeti, külön az ő számára, ingó hitelének szilárdítására küldök sebtiben készített levonatokat. Persze, nem úgy lesznek tördelve a versek, ahogy ez a szedés mutatja, ez csak Ödön bizalmára készült. A levonatokat megmutathatnád Blanc-nak és Székely Pistának – hátha ők sem hiszik, hogy könyvem ügye komoly.” – olvassuk Etelka nővéréhez írt, szeptember 18-án kelt levelében.²³

Az a tartalomjegyzék-tervezet, amely egy, a megvalósultnál nagyobb terjedelmű, 104 verset tartalmazó könyvhöz készült, a kecskeméti nyomdával folytatott tárgyalásaihoz kapcsolható. A töredékben fennmaradt lista fontosságát az adja, hogy összeállításakor a költő még nem fordult mecénáshoz. Nem kellett tekintettel lennie a segítséget nyújtó polgárok politikai óvatosságára, világnézeti érzékenységére. Csupán a cenzúra éberségét kellett számításba vennie. A kecskeméti nyomdával való tárgyalások azonban félbeszakadtak. „Szept. 25-én már a soproni Rábaközi Nyomda tesz árajánlatot a költőnek” – írja Stoll Béla,²⁴ s ekkor még a költő tartja magát eredeti terjedelmi szándékaihoz.

A kiadás költségeinek kiszámítása és az előállításához szükséges pénz összegyűjtésének nehézsége azonban hamarosan meggyőzte a költőt, hogy támogatót kell szereznie. Ekkor fordult Hatvany Lajoshoz, akivel ugyan épp a *Dönts a tőkét, ne siránkozz* kötet megjelentetése kapcsán került konfliktusba, de akivel nem sokkal később rendbe hozta régi jó viszonyát. A báró ettől kezdve többször kisegítette őt pénzügyi nehézségeiből. A kapcsolatfelvétel a kötet ügyében 1934 október elején történhetett. Hatvany – mint Stoll Béla írja – „Herz Henrik papírgyárost beszélte rá, hogy a kötethez ingyen adjon papírost... Herz Henrik nyugtalankodott némely versek politikai tartalma miatt”.²⁵ Az irodalmi értékek iránt érzékeny báró 1934 októberében írott levelével nyugtatta meg barátját:

„Nagyon meghat törődésed. Megéri. A kötetre való anyagot örömmel néztem át. *Azt hiszem, maradandó értékű kötet.* Persze sok az ízlés – mégis bízom a magaméban. Ami József Attila politikáját illeti, nos hát a költő helyzetének megfelelő nótákat ír. *Azért költő.* Már most, ha nem lakik jól és nem fűthet, természetes, hogy helyzetének megfelelő nótái nem fejezik ki azt a megelégedést, amely ...ay Róbert [részben olvashatatlan név] barátunk szemüvegén át sugárzik. Fő, hogy amit ír, költői legyen s hogy *ne ütközzék paragrafusba.* Már pedig ezek a versek ... 99%-ban megjelentek. A korrektúrát átnéztem – s esetleg Vámbéry Rusztemmel is átnézetem, aki hazánk legóvatosabb duhajainak egyike... Ölel Laczi”.²⁶

József Attila a segítségre, illetve ezen túl Hatvany Lajos és Hatvany Bertalan kezességére támaszkodva 1934 novemberében szerződést kötött a Révai Irodalmi Intézet részvénytársasággal: „T. Révai Irodalmi Intézet R. T., Budapest.

Önök elvállalják Medvetánc c. verseskötetemnek megjelentetését (szedés, beigazítás, nyomás, fűzés) 7 ív terjedelemben, 20 cicero széles, 39 cicero magas szedéstükörrel, 1,000 példányban. Papírost az Első Magyar Papíripari R. T., borítékkartont 1,000 példányhoz a 7 ív az Első Magyar Cartonlemezgyár R. T. szállít. A megjelentetést és a könyvek könyvkereskedői forgalomban való terjesztését a következő feltételek mellett vállalják:

A felsorolt nyomdai és könyvkötői munkálatok összköltsége P 300.– (Háromszáz pengő). Ezen összeget a könyv megjelenésétől számított négy hónapon belül egyenlitem ki. Ezen

²³ József Attila vál. lev. 305.

²⁴ Stoll Béla. In: József Attila összes versei. III. kötet. 212

²⁵ Uo.

²⁶ Idézi Stoll Béla: József Attila összes versei. 1. kötet. Akadémiai, Bp. 1984. 520–521.

költségek kiegyenlítésére elsősorban a könyvek könyvkereskedői forgalomban való terjesztése révén befolyt összeg szolgál, az Önöket megállapodás szerint megillető, a bolti ár (2. – P.) 60 %-át kitevő terjesztési jutalékon felül befolyt összegből. Amennyiben az Önök által vállalt költségek ez ideig meg nem térülnének, azoknak kiegyenlítésére jelen megállapodásunkhoz csatolt két, készpénzfizetési kezességet igazoló levél aláíróinak hitelezése szolgál. (Br. Hatvany Lajos kezessége P 100.– ig, Br. Hatvany Bertalan kezessége P 200.– ig).

A könyvből Önök 400 példányt vesznek át bizományba, könyvkereskedői terjesztés céljaira. Terjesztési jutalék fejében Önöket a könyv bolti árának (P 2.–) 60 %-a illeti meg. Az ezen felül befolyt jövedelmet elsősorban a nyomdaszámla kiegyenlítésére fordítják; ami ennek teljes kiegyenlítésén felül befolyik, az javamra befizetésre kerül.

Kötelezem magam arra, hogy felszólításukra a kötet bármelyik versét külön indoklásuk kötelezettsége nélkül kihagyom, illetőleg azt egy másik, Önök által nem kifogásolt verssel felcserélem.

Bp. 1934. november hó

Tisztelettel

József Attila²⁷

A kötet végső címadását egy korábbi címváltozat előzte meg. A Toll 1934. november 15-i híradásában a verseskönyv még a *Tiszta szívvel* nevet viselte. Elegáns formájú, és előkelő írók: Kosztolányi, Márai és Hatvany ajánlását tartalmazó gyűjtőívet nyomtattak. Közülük Kosztolányi ajánlásának szövegét idézzük. Manapság, nem alaptalanul, sok szó esik a két költő barátságáról, amit egyik oldalról Kosztolányi feleségének és fiának emlékezése, a másiktól Szántó Judit vagy Németh Andor visszatekintése is tanúsít. Tény ugyanakkor, hogy Kosztolányitól kizárólag az alábbi három mondatnyi méltatás maradt fenn fiatalabb költőtársáról: „József Attila karakán, gyöngéd, izgága, emberi, mérges, ellágyuló, komoly és humoros lélek. Anyagát, a szavakat pedig meg tudja tanítani, hogy minden esetben kezesen simuljanak szeszélyeihez és hangulataihoz. Mindez azt jelenti, hogy költő.”²⁸

Ilyen előzmények után, noha a kiadó keletkezési dátumként 1934 karácsonyát jelölte meg, december legelején készült el a *Medvetánc*. Ezt bizonyítják a legkorábbi ajánlások, amelyek kelte dec. 2. Herz Henrik kapta a rendelkezésre bocsájtott papírrért köszönetül az 1. számú példányt. A verseskönyv az eredetileg tervezett terjedelemtől rövidebb lett, 81 verset foglalt magába, egyes darabok közös cím alá vonása folytán a tartalomjegyzékben 79 verscím olvasható. A Révai Irodalmi Intézet is óvatos volt: ügyelt arra, hogy a kiadványra ne fizessen rá, és hogy ne tegye ki magát egy esetleges sajtópörnek. A kötet előállításáért kevesebbet kért, mint a soproni nyomda. A *Medvetánc* szép kiállításban, „medvebarna” színű kötésben²⁹ látott napvilágot.

A kötet mottójával kapcsolatban, amelynek első két sora már a Külvárosi éj élén is szerepelt, s amelyet a fordítók nemegyszer József Attila verseként tesznek közzé, Stoll Béla a következőket írja: „Kodály 1922-i, Komárom megyei gyűjtése, először 1931-ben jelent meg a Szabolcsi Bence és Tóth Aladár által szerkesztett Zenei lexikon II. kötetében, a magyar népzene példái között. (Magyar vers. Bp. 1985. 368.) Egyetlen betűnyi eltéréssel: a 2. sor-

²⁷ Idézi Stoll Béla. In: *József Attila összes versei. III. kötet.* 213–214.

²⁸ Kosztolányi Dezső [ajánlása] *József Attila válogatott versei[hez]*. In: *Kortársak.* 339.

²⁹ „A verseket legjobb sima fehérbe kötni – mondtad. »De hiszen a *Medvetánc* barna«, szóltunk közbe. »A medve is az«, felelted gyorsan.” – Boldizsár Iván: *Filledt este József Attilával.* In: *Kortársak.* 572.

ban a népdalé szerint pokolba kell menni. A 30-as években a népdalnak nagy kultusza volt értelmiségi körökben; egymástól tanulták a népdalokat. Déry Tibor így szólítja meg József Attila szellemét: »Arra emlékszel-e, hogy a pokolbeli dudás nótáját tőlem tanultad? Én meg Kornis festő barátomtól«.³⁰

A válogatás szempontjai, a kötet felépítése

A tartalomjegyzék-tervezetek összehasonlítása és körültekintő összevetése a megjelent kötet tartalmával bizonyos következtetések levonását teszi lehetővé a költő válogatási szempontjaira nézve. Elsődleges nyilvánvalóan az addigi teljesítmény művészi érték szerinti megítélése volt, ahogyan azt József Attila 1934-ben pályájára visszatekintve látta. Nem kevésbé fontos volt azonban a megjelenési költségektől függő terjedelmi korlát, amely szigorú szelektálásra készítette a szerzőt. A két tényező akár összhangban is lehetett egymással, vagy legalábbis nem volt köztük súlyos feszültség, ugyanis József Attila nyilvánvalóan azért fogott bele vállalkozásába, hogy költészete legjavát egyetlen kötetben a kritika, illetve az olvasó kezébe adva számottevően javítsa pozícióját az irodalmi életben. Legelőnyösebb oldaláról kívánta bemutatni önmagát. Az életmű ismerői joggal érezhették úgy, hogy a költő önmagával szemben túlzottan magasra emelte a mércét. Jó néhány olyan vers is fennakadt a rostán, amelyet az utókor az életmű java természetéhez sorolt.

A válogatói arányérzék mindazonáltal jól működött. A *Szépség koldusa* kötetből mindkét tartalomjegyzékben két verset ítélt felvételre méltónak a költő, a *Nem én kiáltokból* pedig hat költeménynek kegyelmezett. A *Nincsen apám, se anyám* az a verseskötet József Attilának, amelyet megjelenésekor, mintegy megtagadva a pályakezdő füzeteket, első kötetének nevezett, s amelytől joggal, ám hiába várt átütő sikert. Első pillantásra meglepő tehát, miért ilyen kevés, mindössze 25 vers képviseli a pályának a *Nincsen apámmal* jellemezhető szakaszát. Alig több, mint a harmadik gyűjteményben megjelent versek fele. Igaz, az első tartalomjegyzékben még 41 vers szerepelt, s ezek száma a végső változatban csökkent 16, kihagyásra ítélt darabbal. Ha hihetünk Vágó Márta emlékezésének, ebben az esetben a kislejelezés okai között merőben magánéleti indítékok is fontos szerepet játszhattak: „Sokat kihagyott akkor aztán a *Medvetánc* kötetből, mert nagyon haragudott rám. Vagy háromnegyed évvel halála előtt mondta, hogy most már közölni fogja ezeket az akkor kihagyott, »megbüntetett« verseket.”³¹ Egyes daraboknak a szerelmi csalódás miatti „megbüntetése” csak részleges magyarázatot adhat a *Nincsen apám* kötet anyagának ilymértvű megkritikálására.

Az életmű méltatóit nem ez, a húszas évek végének verstermésével szembeni, alaposabb töprengésre okot adó szűkmarkúság foglalkoztatja, amely még a *Medáliák*-ciklus darabjainak egy részét is kiostálta, hanem szinte kizárólag a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötet verseinek, s általánosabban a harmincas évek eleji politikai költészetnek a mostoha sorsa. Hogy néhány vers a mecénások óvatosságának, illetve érzékenységének esett áldozatul, az a fentebb idézett Hatvany Lajos-levél fényében nem szorul különösebb bizonyításra. Óvatosságra, persze, a költőnek is volt oka. Ama versek között, amelyek már a korábbi tartalomjegyzék-tervezet tanúsága szerint is kimaradtak, bizonyos, hogy szerepelt a *Szocialisták*. Ez volt az a költemény, amely miatt a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötetet elkobozták és bezúzták, és amely miatt a szerzőt osztály elleni izgatás címén perbe fogták.

³⁰ Stoll Béla. In: *József Attila összes versei. III. kötet.* 214–215.

³¹ Vágó Márta: *József Attila.* Szépirodalmi, Bp. 1975. 112–113.

Stoll Béla joggal figyelmeztet arra is, hogy 1934-ben, jóval a *Magad emésztő...* megírása után József Attila már nem érezhette időszerűnek a Babits ellen írott, szarkasztikus hangnemmű *Egy költőre* újraközlését sem, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kötet elismeréseként erősen (és tegyük hozzá: teljesen indokoltan) számított arra, hogy megkapja a Baumgarten-díjat.³² Igaz, a kiostálásnak itt nem elsősorban politikai, talán nem is esztétikai, hanem személyes oka volt. A Vörös Segély megrendelésére írott, még a *Dönts a tőkét* kötetből is kimaradt *Lebukott*, amelynek szerzőségét még a költő sem merte nyíltan vállalni, s még így is meggyűlt miatta a baja a rendőrséggel és a bírósággal, természetesen nem szerepelhetett volna a *Medvetánc*ban sem.

Bizonyos, hogy a mecénások óvatossága túlment a költő praktikus megfontolásain, s a Révai Irodalmi Intézet sem szívesen vállalta az esetleges bírósági beavatkozás kockázatát. Erre enged következtetni a fentebb teljes terjedelemben közölt szerződés záró mondata: „Kötelezem magam arra, hogy felszólításukra a kötet bármelyik versét külön indoklásuk kötelezettsége nélkül kihagyom”. Stoll a kiadó kívánságának tett engedményt lát abban, hogy a *Dudoló* helyett a kötetben a korábbi tervekben sehol sem szereplő *Magyar Alföld* olvasható.³³ Az olyan költemények mellőzését, mint a *Dönts a tőkét* kötetben publikált *Végül*, a *Külvárosi éj*ben megjelent *Munkások*, a József Attila-irodalomban szokás az ő számlájukra írni. A *Munkások* a költő értékelése szerint sikerült vers lehetett, mert – mint erre Péter László figyelmeztet – kísérletet tett a szöveg olyan átalakítására, amely alkalmassá tehetné volna a verset az újraközlésre. Az átalakítási kísérlet azonban nem járt sikerrel.³⁴ A *Város peremén* hiánya, amelyet már az egykorú „polgári” kritika is a költő legjelentősebb versei közé sorolt, a *Medvetánc* olvasóinak is szemet szúrt. Bármennyire is kedvőtlennek ítéljük meg a kötet szellemiségére nézve a mecénási és kiadói sugallatra reagáló öncenzúra hatását, az effajta korlátozás a feltételek módosulásával könnyen korrigálható volt. Ez történt *A város peremén* esetében, amely a *Nagyon fáj* kötet egyik legsűrűbben emlegetett darabja lett.

Az igazi kérdést nem a megjelenés érdekében tett kényszerű engedmények jelentik, hanem az: miben és milyen mértékben esett egybe vagy állt közel a költő ekkori önértékelése a mecénások vagy a kiadó fenntartásaihoz? Változott-e a válogatott kötet összeállítása idején, az 1933–1934-ben lezajlott, válsággal terhes átalakulás következtében József Attila viszonya a korábbi kötetekben nyújtott művészi teljesítményhez? A praktikus okokon túl magyarázhatók-e a kihagyások az időközben végbement szemléleti, világfelfogásbeli módosulásból? Ilyen eltávolodást konstatálhattunk mind a pályakezdés szépségkultuszos hangjától, mind az avantgárd kísérletezések szertelenségétől. Láttuk, milyen meglepő könnyedséggel mondott le a költő a kétségkívül sokkal magasabb színvonalú harmadik kötet anyagának jelentős részéről.

Minden okunk megvan tehát arra, hogy a *Dönts a tőkét* kötet elhagyásaiban esztétikai önkritikát (is) lássunk. Abban igaza lehet Stoll Bélának, hogy a *Tömeg*, utalásával az 1930. szeptember 1-i nagy budapesti munkástüntetésre veszélyesen közvetlenül politikai üzenetet közvetített. A *Farsangi lakodalom*, amelyet a „Tőke és Fasizmus jegyesek / Minden külön értesítés helyett.” mottó vezetett be, ugyancsak hordozhatott kockázatot. Az egykorú kritika

³² Stoll Béla. In: *József Attila összes versei. III. kötet.* 211.

³³ Uo.

³⁴ Péter László: „Keserülő e marxi munka”. In: P. L.: *József Attila nyomában.* Argumentum, Bp. 2000. 308–312.

által joggal elmarasztalt *Aranybojtu* című versről azonban a lázadó indulat lehiggadása után már a költőnek is be kellett látnia, hogy nem tartozik életműve csúcsteljesítményei közé. Az adott keretek között a munkásmozgalmi periódust megelőző, „barthás”, voltaképpen: népies időszakból származó *Ady emlékezete* és *Ákácokhoz* című versek kimaradása ellen sem lehet kifogásunk. A *Külvárosi éjből* kiselejtezett *A cipő* nem politikai tartalma, hanem talán a magvasságot nélkülöző játékossága miatt találtatott könnyűnek. A *Bánat* esetében pedig úgy érezhette a költő, hogy az egyén és közösség benne ábrázolt konfliktusa túlságosan is egy zárt kollektíva belső ügye, nem tarthat számot szélesebb érdeklődésre.

A költő eszmei-esztétikai önkritikájának másik dimenziója: egyes versek részleges átdolgozása a *Medvetáncba* történő felvételükkor. Erre nézve a következő megállapítást teszi a kötet 6. oldalán olvasható szerzői megjegyzésben: „A régi szövegen itt-ott változtattam, kimondott gondolatuk és képzeletük így találóbb forma érzéseimhez.” A legtöbbet emlegetett, már a kortársi kritikát is megosztó változtatást a *Nyár* című versen eszközölte, amelynek a *Döntsd a tőkét...* kötetből ismert záró sorát: „elvtársaim: a kaszaél”, „kék tünde fénnel fön a tél”-re alakította át. A versátírások kérdése még ott is gondos elemzést igényel, ahol – mint a *Margaréta* vagy a *Füst* esetében – mindössze egyetlen szó vagy kifejezés változik meg. E feladat elvégzése szétfeszítené jelen írás kereteit.

A kötet cím kiválasztásának is megvolt a maga jelentősége. Tamás Attilával egyetértünk abban, hogy válogatott verseskötény élére összegezést sugalló cím illik. Fel is sorol néhány ilyen lehetőséget, amelyek a költő rendelkezésére álltak, de amelyekkel ő nem élt: *Eszmélet*, *Számvetés*, *Téli éjszaka*. Tamás Attila külön tanulmányban indokolja meg, miért tekinthető ugyanilyen mérleget vonó költeménynek a *Medvetánc*, miért bizonyult alkalmasnak arra, hogy 1934-ben összefoglalja a költő egész addigi teljesítménye legjavát.³⁵

A versek közlés módjával kapcsolatban Stoll Béla a következő megállapítást teszi: „A *Medvetánc* helyesírása rendkívül gondos, de láthatólag nem követi a költő gyakorlatát. Valószínű, hogy a szöveget nem a költő gondozta, hanem a helyesírási szabályzatot mechanikusan alkalmazó szerkesztő vagy korrektor.”³⁶

A *Medvetánc* kötet születése tehát egy hosszú folyamat eredménye, amely az előtt vette kezdetét, hogy a költő ideiglenesen Hódmezővásárhelyre költözött, s nem zárult le a vidéki tartózkodás alatt. A vásárhelyi hónapok éppen a kezdeti és a záró időszak közötti periódust képezik, s ezért a verseskötény létrejöttének nélkülözhetetlenül fontos szakaszát jelentik.

---

³⁵ Tamás Attila: *Miért épp a „Medvetánc” lett kötetcímadóvá?* In: *József Attila útjain*. [Szerk.: Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit]. Kossuth, Bp. 1980. 198–211.

³⁶ Stoll Béla. In: *József Attila összes versei. III. kötet*. 215.